

УДК 327

Каспрук І. Я.,
Сагайдак О. П.**ФРАНКО-ПОЛЬСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ
РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ НА СХІД**

У статті досліджуються особливості розвитку франко-польських політичних відносин у контексті політики розширення Європейського Союзу на Схід. Розглядаються основні перешкоди, які стримували розвиток політичних відносин між Францією та Польщею.

Ключові слова: Польща, Франція, Європейський Союз, європейська політика, Веймарський трикутник, розширення ЄС на Схід, європейська інтеграція.

Каспрук І. Я., Сагайдак О. П. Франко-польские политические отношения в контексте политики расширения Европейского Союза на Восток

В статье исследуются особенности развития франко-польских политических отношений в контексте политики расширения Европейского Союза на Восток. Рассматриваются основные препятствия, которые сдерживали развитие политических отношений между Францией и Польшей.

Ключевые слова: Польша, Франция, Европейский Союз, европейская политика, Веймарский треугольник, расширение ЕС на Восток, европейская интеграция.

Kaspruk I. Y., Sagaidak O. P. Franco-Polish political relations in the context of EU enlargement to the East

The article deals with the specificity of the development of the Franco-Polish political relations in the context of EU enlargement to the East. The main obstacles that hindered the development of political relations between France and Poland are ascertained.

Key words: Poland, France, European Union, European policy, Weimar Triangle, EU expansion to the East, European integration.

В історії євроінтеграційних процесів у Польщі Франції належить особливе місце. Саме Франція разом з Німеччиною в підтримку євроінтеграційних прагнень польської держави утворили Комітет розвитку франко-германо-польського співробітництва. Окрім, власне, співробітництва трьох країн основною метою тристороннього формату відносин була можливість Польщі активно брати участь у формуванні політики Європейського Союзу [1].

Проблеми розвитку відносин між Республікою Польща та Францією в контексті розширення Європейського Союзу на Схід наразі недостатньо вивчені в українській науковій літературі. Окремим питанням присвячені публікації українських авторів. Так, О. О. Мітрофанова [2] досліджувала зовнішню політику Франції в контексті східноєвропейської безпеки.

Натомість, польські автори глибоко досліджували дану тематику. Питанням військової співпраці Польщі та Франції присвячені праці Х. Богуславської [3] та П. Міцкевича [4; 5]. Двостороннім відносинам Польщі із країнами Західної Європи, зокрема і Францією, істотну увагу в своїх дослідженнях приділяє С. Пажимес [6].

Аналіз особливостей співпраці Польщі з Францією в рамках Веймарського трикутника висвітлюється в працях польських авторів М. Форицького [7], Х. Вилігали [8], М. Казани [9], а також німецького автора К.-Х. Штандке [10].

Мета статті полягає в аналізі франко-польських політичних відносин у контексті політики розширення Європейського Союзу на Схід. Оскільки в одній статті неможливо охопити всі нюанси проблеми, було визнано за доцільне розглянути лише основні її аспекти.

Основне завдання статті – дослідити особливості політичної співпраці Франції та Польщі, а також розглянути основні перешкоди, які стримували розвиток політичних відносин між цими країнами.

Відносини Франції та Польщі базуються на численних заявах політиків обох держав, які описують ці стосунки як суцільну ідилію без конфліктів та суперечок, часто ігноруючи історичні факти XIX та XX століть [11]. Це відіграло значну роль у формуванні дружніх відносин країн після 1989 р. Фундаментом офіційних політичних відносин Парижа та Варшави став Договір про дружбу та солідарність, укладений 9 квітня 1991 р. [7; 12] та низка двосторонніх угод, зокрема, Договір про економічне, промислове та науково-технічне співробітництво від 5 жовтня 1972 р., Програма розвитку економічної, промислової та технічної співпраці від 21 листопада 1980 р., Угода про взаємне заохочення та захист інвестицій від 15 лютого 1989 р. та інші. З метою дотримання та реалізації цих угод створена Міжурядова комісія з питань економічного співробітництва, низка робочих груп та спільних комісій з екології, охорони здоров'я, туризму та транспорту, що діють на підставі міжнародних угод. Поряд з цим діє система щорічних консультацій між міністрами закордонних справ Франції та Польщі.

Однак, найбільш ваговою базою тісного співробітництва Франції та Польщі став все-таки Договір про дружбу та солідарність 1991 р. [12], в якому обидві держави висловили бажання розвивати традиційно дружні відносини та зміцнити співпрацю в сферах політики, економіки та культури. Франція зобов'язалася сприяти розвитку тісних контактів між Польщею та державами-членами Європейського Союзу. Положення Договору вводять механізм регулярних двосторонніх консультацій з основних міжнародних питань, зокрема, і питань безпеки. В договорі також зазначається, що обидві сторони повинні надавати пріоритет взаємним економічним та фінансовим стосункам як в перспективі двостороннього співробітництва, так і в перспективі створення «Єдиної Європи». Положення договору не оминули увагою і співпрацю в таких сферах, як телекомунікації, транспорт, охорона навколишнього середовища, промисловість, енергетика та сільське господарство. З метою досягнення зазначених завдань сторонами узгоджуються відповідні програми.

Таким чином, у відносинах з Францією Польща намагалася заручитися підтримкою в своїх прагненнях вступу до Європейського Союзу та західних структур безпеки.

Найвагомішою політичною подією 1992 р. в стосунках між Францією та Польщею став офіційний візит прем'єр-міністра Республіки Польща Яна Ольшевського в березні до Франції. У рамках цього візиту Ян Ольшевський зустрівся з президентом Франції Франсуа Міттераном, прем'єр-міністром Едіт Крессон, міністром закордонних справ Роланом Дюма, міністром фінансів і мером Парижу Жаком Шираком. Під час візиту прем'єр Я. Ольшевський підкреслив важливість політичної співпраці обох держав з ключових міжнародних питань. Результатом візиту було підписання Угоди про співпрацю в галузі державного управління [8].

Протягом 1996–1997 рр. під час численних візитів та зустрічей на найвищому рівні Париж неодноразово заявляв про підтримку прагнення Варшави вступити в Європейський Союз, однак не завжди заяви французьких політиків знаходили своє відображення на практиці, за винятком економічного співробітництва, сильний імпульс якому надали, власне, тісні політичні відносини цих років [6].

Наприкінці 1990-х рр. спостерігається якісна зміна в польсько-французьких відносинах, викликана швидкою зміною образу Польщі у Франції. Французька політична еліта сприймала Польщу як економічно та політично стабільну державу, як надійного партнера в Центральній-Східній Європі. Зміцненню позитивного образу Польщі, як не парадоксально, сприяла і криза в Росії, яка підкреслила відмінність між країнами СНД та країнами Центрально-Східної Європи. Зміни у ставленні Франції до Польщі безумовно призвели до зміцнення демократичної системи в країні та до послідовної реалізації економічних реформ. Важливою передумовою для формування позитивного іміджу Польщі були політичні та

економічні досягнення Польщі, стрімке бажання вступити в Європейський Союз та все ближча перспектива до вступу в НАТО.

Не менш важливу роль відіграли послідовні дії та зусилля польської дипломатії. «Франція, – як зазначав міністр закордонних справ Броніслав Геремек, – може знайти в Польщі партнера, якого потребує, аби посилити свій вплив у Центральній Європі. Зв'язки між нашими державами, встановлені традиціями, будуються на інтересах обох країн. Польща є державою політично стабільною, майбутнім членом Європейського Союзу, державою з економікою, яка швидко розвивається. З цієї позиції Польща може бути цікавим партнером для Франції. Польща підтримує французьку стратегічну концепцію, в якій Європа відіграє центральну роль у світовій політиці» [13].

У цей період помітно зростає кількість контактів у рамках багатосторонніх зустрічей. На нашу думку, таке поживалення було зумовлене кількома факторами:

1. Польща завжди виступала ініціатором у справі реформування ОБСЄ задля підвищення ефективності її роботи. Головуючи в Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Польща взяла активну участь у вирішенні конфлікту в Косово, виступивши за створення спеціальної контрольної місії, метою якої було б попередження і запобігання конфліктам. Велику увагу польська держава звернула на розробку системи заходів, спрямованих на виявлення загрози небезпеки людству, особливо акцентуючи на боротьбі з тероризмом [14].
2. Початок переговорів щодо вступу Польщі до Європейського Союзу та фінальний етап вступу Польщі до Північноатлантичного союзу. Участь Польщі в програмі «Партнерство заради миру» згодом дозволило стати країні повноправним членом альянсу. Вступ Польщі до НАТО розглядався як крок до членства в Європейському Союзі, що значно зміцнював позиції польської демократії в світі.

Завдяки цьому Польща набула все більшого значення як партнер, співпраця з яким стала важливим фактором в європейській політиці.

13 липня 1998 р. з офіційним візитом до Франції прибув міністр закордонних справ Польщі Броніслав Геремек. У рамках візиту були проведені переговори з міністром закордонних справ Франції Юбером Ведріном, відбулася зустріч з президентом Жаком Шираком, головою сенату Рене Монорі та прем'єр-міністром Франції Ліонелем Жоспенем. У процесі переговорів в Парижі Броніслав Геремек високо оцінив стан двосторонніх відносин між Польщею та Францією, а також підкреслив бажання зміцнити співпрацю між двома державами в контексті євроінтеграційних процесів [13]. Варто підкреслити, що французьке бачення розширеної Європи виходило за межі запровадження зони вільної торгівлі. Франція вважала, що без реформування інституційної системи розширення Європейського Союзу є неможливим. Тоді як для Польщі саме розширення було пріоритетним напрямком. Такий підхід знайшов відображення в ході переговорів. Сторони підкреслили стратегічну важливість вступу Польщі до Євросоюзу як одного з найважливіших кандидатів на вступ до ЄС. Французька сторона наголосила, що Польща повинна проводити власну європейську політику в довгостроковому періоді та шукати постійних партнерів у Європі. Переговори Броніслава Геремека в Парижі підтвердили, що Франція все більше розглядає Польщу як стратегічного партнера як в близькій, так і довгостроковій перспективі в контексті відносин з ЄС, незважаючи на те, що дата вступу Польщі до Європейського Союзу ще не була визначена.

Важливим фактором у франко-польських відносинах став утворений Польщею, Францією та Німеччиною ще в 1991 р. Веймарський трикутник. На тому етапі Веймарський трикутник був однією з найбільш продуманих та орієнтованих на майбутнє ініціатив в Європі. Діяльність та співробітництво в рамках Веймарського трикутника були однією з найважливіших форм співпраці Польщі та Франції, а також важливим засобом реалізації основних завдань зовнішньої політики Польщі [9]. Від моменту створення Трикутника найважливішою формою співпраці стали щорічні зустрічі міністрів закордонних справ

держав-членів, а, починаючи з 1994 р., за ініціативою Парижа традиційними стали регулярні зустрічі міністрів оборони трьох держав з питань безпеки та активізації військового співробітництва.

Найважливішою подією в рамках тристороннього співробітництва став саміт Веймарського трикутника, який відбувся 21 лютого 1998 р. в м. Познань за участі президентів Польщі Олександра Квасневського та Франції Жака Ширака, а також канцлера Німеччини Гельмута Коля. Наступний саміт був запланований на 7 травня 1999 р. у м. Нансі (Франція). У центрі роботи саміту в Познані стали питання стратегічної безпеки та розширення Європейського Союзу, а також перспективи співпраці Польщі, Німеччини та Франції. Учасники підтвердили, що співпраця в рамках Веймарського трикутника має, насамперед, європейський контекст. Однією з цілей діяльності Веймарського трикутника є стабілізація ситуації на континенті з особливим пріоритетом на схід Європи [10]. У зв'язку з цим, Франція та Німеччина відвели Польщі провідну роль у східній політиці, яка зберігається і після приєднання Польщі до Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу.

19–20 квітня 1998 р. в м. Салон-де-Прованс відбулася зустріч міністрів оборони Франції та Польщі. На зустрічі обговорювалися нова стратегічна концепція НАТО, членом якого Польща стала 12 березня 1999 р., та проблеми запобігання та врегулювання криз, а також спільних військових навчань. Було досягнуто домовленостей щодо співпраці в оборонній і науково-технічній сферах та в галузі промисловості [4].

Проведені зустрічі та консультації дали підстави президенту Польщі Олександру Квасневському та президенту Франції Жаку Шираку під час зустрічі 15 травня 2000 р. оцінити польсько-французькі відносини на «відмінно». З багатьох питань європейської безпеки обидві держави займали спільну позицію, що дало можливість поглибити військову співпрацю та визначити нові перспективи у військово-промисловій галузі. Саме під час зустрічі Жак Ширак наголосив, що розширення Європейського Союзу в 2004 р. та прийняття Польщі в союз є цілком реальним [5].

Готовність Франції підтримати Польщу щодо її намірів вступити в Європейський Союз було підтверджено 18 вересня 2000 р. в ході зустрічі прем'єр-міністра Польщі Єжи Бузека та прем'єр-міністра Франції Ліонеля Жоспена. Сторони обмінялися думками з приводу саміту в Ніцці з питань інституційних змін Європейського Союзу та готовність ЄС до прийняття нових членів, який повинен був відбуватися в грудні 2000 р.

Саме цей саміт затвердив реформу, спрямовану на адаптацію інститутів союзу для прийняття 12 нових членів, у тому числі Польщі. Найголовнішими рішеннями, які ухвалили у Ніцці, були: по-перше – це розширення Європейського Союзу. Лідери держав погодились, що нові країни-члени ЄС зможуть бути прийнятими до союзу, починаючи з кінця 2002 р., якщо, звичайно, ці країни-кандидати будуть готові. При цьому Європейський Союз не визначив конкретних термінів для цих дванадцяти держав. Друге важливе рішення прийняте з приводу балансу голосів, так званої квоти, між великими й маленькими країнами-членами Європейського Союзу в Раді Міністрів ЄС при ухваленні рішень. Голоси в Раді Міністрів Європейського Союзу, які, відповідно, має кожна держава-член ЄС, розподіляються пропорційно за кількістю населення в країні. Однак, перш, ніж було прийняте остаточне рішення, Франція пропонувала надати Польщі в Раді Міністрів менше голосів, аніж Іспанії, хоча за кількістю населення ці держави однакові. Ці розбіжності стали причиною непорозуміння у франко-польських відносинах. Та попри це, Польща в цілому позитивно розглядала результати саміту. Прем'єр-міністр Єжи Бузек оцінив результати саміту як надзвичайний успіх Польщі, а також зауважив, що він сподівається, що відносини Польщі з Францією не зазнають погіршення через саміт ЄС у Ніцці [15].

У березні 2001 р. відбулася зустріч міністра закордонних справ Польщі Владислава Бартошевського та міністра закордонних справ Франції Юбера Ведріна, на якій обидва міністри запевнили, що всі непорозуміння між державами вирішені. Під час зустрічі увагу

було зосереджено навколо двосторонніх відносин та євроінтеграційних процесів. Владислав Бартошевський запропонував провести переговори з таких актуальних питань, як сільське господарство, регіональна політика, а також бюджет та фінанси [8].

Однак вже навесні 2003 р. польсько-французькі відносини значно охололи, що було пов'язано, насамперед, з іракською кризою. Греція, що головувала в ЄС, Верховний представник з питань зовнішньої політики Хав'єр Солана та комісар з питань зовнішніх відносин Кріс Паттен заявили, що надають перевагу дипломатичному вирішенню іракського питання, а не терміновому військовому втручання. Проте невідпрацьований механізм спільної політики Європейського Союзу у галузі зовнішніх відносин та безпеки призвів до певних розбіжностей між членами організації [16]. Франція виступила категорично проти проведення поспішних військових дій. До міжнародного диспуту, що розпочався, долучилися й потенційні члени Європейського Союзу, зокрема Польща. Тоді як багато європейських країн на словах підтримали американську стратегію щодо Іраку, тільки Польща та Велика Британія надали у розпорядження США значні збройні сили. Жак Ширак розкритикував позицію Польщі, а також Угорщини та Чеської Республіки, які вирішили підтримати курс США на військове розв'язання іракської кризи, і натякнув, що це може ускладнити їхній вступ до Європейського Союзу [17]. Таким чином, іракська криза 2003 р. стала не лише однією з причин для погіршення франко-польських відносин, але й імпульсом для розвитку чергового раунду європейських дебатів про наслідки розширення ЄС. Тим не менше, у квітні 2003 р. Європарламент та Рада Європейського Союзу затвердили пропозицію щодо входження Польщі до ЄС 1 травня 2004 р.

Ще одним випробуванням розширеного Європейського Союзу, а також франко-польських відносин, став процес створення та ухвалення Конституції ЄС. 19–20 червня 2003 р. в м. Салоніки відбувся саміт ЄС з питань прийняття Конституції Європейського Союзу, на якому одна група країн, в тому числі Франція, виступила за передачу повноти влади наднаціональним органам ЄС, тоді як Польща та деякі інші держави висловилися за збереження значної частини суверенітету під національною юрисдикцією. Саме урізання державного суверенітету стало причиною протиріч між державами. Стурбованість викликало те, що після прийняття конституції політична влада в ЄС фактично перейде до великих держав. Польща також вимагала збереження системи представництва та голосування, зафіксованої договором у Ніцці 2000 р., і підтримала вимогу малих та середніх країн ЄС щодо включення до складу Єврокомісії по одному комісару від країни. Окрім того, Польща наполягала на включенні в конституцію положення про відданість християнським цінностям, проти чого виступила Франція. Однак, після терактів в Мадриді, які зайвий раз довели, що Європі необхідна більша інтеграція та безпека, Польща змінила свою позицію з приводу конституції ЄС [18].

Загалом, аналіз франко-польських відносин в період 1991–2004 рр. дає нам підстави вважати їх поперемінно успішними. На наш погляд, основною проблемою в стосунках двох держав стало різне бачення своїх політичних ролей в Європі та світі. Основні розбіжності стосувалися питання розширення Європейського Союзу та реформування інституційної системи ЄС. Для Франції пріоритетним завданням було поглиблення європейської інтеграції, а не розширення Європейського Союзу на схід. Натомість Польща, відзначаючи важливість обох процесів, пріоритет надавала саме розширенню. Крім цього, не можна не відзначити і розбіжності в поглядах на концепцію європейської безпеки. Для Франції НАТО було небажаною альтернативою зміцненню суто європейських інститутів безпеки. Натомість Польща виступала за утворення євроатлантичної системи спільної безпеки в Європі шляхом розширення структур НАТО. Як зазначав проф. Станіслав Пажимес, основною причиною суперечок з цього приводу було нерозуміння з боку Франції прагнення Польщі вести незалежну та відповідну її інтересам зовнішню політику [6].

Не можна оминати увагою і фінансову складову цих суперечностей. Мова йде, перш за все, про секвестрування європейського бюджету, а, отже, й різке обмеження аграрних та

регіональних субсидій для Польщі. Франція як країна-донор неодноразово пропонувала субсидіювати Польщу лише за рахунок зменшення фінансової підтримки для «старих» членів ЄС[18].

Провівши аналіз франко-польських відносин на етапі вступу Республіки Польща до Європейського Союзу, варто підкреслити декларативний характер багатьох заяв попри заяви Парижу про важливість співробітництва з Варшавою, падає у вічі розмитість дій французького уряду.

Наведені нами вище проблеми посилювалися також асиметрією, що давала про себе знати в різних сферах двосторонніх відносин. Яскраво вираженою була диспропорція між глобальним характером зовнішньої політики Франції та прагненням Польщі відігравати роль лідера в своєму регіоні. Очевидно, що для французької дипломатії пріоритетне значення мали контакти не з Польщею, а такими країнами, як Росія чи Німеччина [19]. Розгалужена мережа французьких дипломатичних місій, членство Франції у різного роду фінансових та політичних організаціях диференціювали потенціали не на користь Польщі.

Тим не менше, Франція відіграла неабияку роль в євроінтеграційних процесах Польщі, сприяючи їй в реалізації стратегічної мети – вступу в Європейський Союз.

Список використаних джерел і літератури

1. Pietras E. Trójkąt Weimarski – potencjalne dziedziny współpracy / Emil Pietras, Katarzyna Sochacka // Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Biuro Analiz, Biuletyn. – 13.05.2003. – s.131.
2. Мітрофанова О. О. Безпекова політика Франції в контексті сучасних європейських геополітичних трансформувальних процесів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / О. О. Мітрофанова. – К., 2002. – 19 с.
3. Bogusławska H. Polsko-francuska współpraca wojskowa. Bilans i perspektywy / H. Bogusławska. – Seria «Analizy i syntezy». – Departament Bezpieczeństwa MON, Warszawa, 1997. – nr 55. – 62 s.
4. Mickiewicz P. Współpraca wojskowa Polski, Francji i Niemiec / P. Mickiewicz // Wojsko i Wychowanie. – 2002. – nr 2. – S. 55–59.
5. Mickiewicz P. Polska a francuska koncepcja bezpieczeństwa europejskiego w ostatniej dekadzie XX wieku / P. Mickiewicz // Przegląd Zachodni. – Vol. 59. – 2003. – nr 2. – S. 16–177
6. Parzymies S. Stosunki dwustronne z wybranymi państwami Europy zachodniej. Francja / S. Parzymies // Polityka zagraniczna RP; red. Kuzniar R. – Warszawa, 2003. – S. 196–197.
7. Forycki M. Francja, Niemcy i Polska w Europie nowożytnej i najnowszej XVI–XX w. Dziesięć lat i Trójkąt Weimarski / Forycki M., Sewański M. – Poznań, 2003. – 359 s.
8. Wyligala H. Trójkąt Weimarski. Współpraca Polski, Francji i Niemiec w latach 1991–2004 / H. Wyligala. – Warszawa, 2010. – 527 s.
9. Kazana M. Współpraca polityczna i wojskowa w ramach Trójkąta Weimarskiego [Електронний ресурс] / Mariusz Kazana. – Режим доступу: <http://www.mariuszkazana.org/pl/fundacja/Publikacje.htm>
10. Standke K-H. Trójkąt Weimarski w Europie. Das Weimarer Dreieck in Europa. Le Triangle de Weimar en Europe / Klaus-Heinrich Standke. – Warszawa, 2009. – 932 s.
11. Buras P. Partnerstwo słabych / P. Buras // Gazeta Wyborcza. – 11.03.2002. – S. 22.
12. Traktat o przyjaźni i solidarności między Rzeczpospolitą Polska a Republiką Francuską [Електронний ресурс]. – Пاریж. – 9 kwietnia 1991. – Режим доступу: <http://prawo.legeo.pl/prawo/traktat-o-przyjazni-i-solidarnosci-miedzy-rzeczpospolita-polska-a-republika-francuska-sporzadzony-w-paryżu-dnia-9-kwietnia-1991-r/>
13. Geremek B. On ne naît pas européen, on le devient. A Paris. Le ministre polonais plaide pour l'élargissement / B. Geremek // Libération – 16.07.1998. – S. 6.
14. Польща. Государство. Польща и мир. Оборонная политика [Електронний ресурс] / Режим

доступу :

http://www.poland.su/poland/world_obrona.html

15. Мовчан М. Німеччина після саміту ЄС у Ніцці: проблеми і перспективи [Електронний ресурс] / М. Мовчан. – Інститут журналістики. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=369>
16. NATO Review. In the Wake of Iraq [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/review/2003/issue2/english/main.htm>
17. Зам'ятін В. Мінімізація європейської міні-кризи [Електронний ресурс] / Віктор Зам'ятін // День. – 19.02.2003. – № 31. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/15772/>
18. Орлик В. Конституція Європейського Союзу: бути чи не бути [Електронний ресурс] / В. Орлик, Р. Рукомеда // Дзеркало тижня. – 24.04.2004. – № 16. / Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/konstitutsiya_evropeyskogo_soyuzu_buti_chi_ne_buti-39677.html
19. Rupnik J. Gdzie Paryż, gdzie Krym? Polskę i Francję, prócz licznych urazów, dzielą też zasadnicze różnice w kwestii polityki europejskiej / J. Rupnik // Polityka. – 2004. – nr 41. – S. 50–52.